

ЗАТВОРИ И ЛОГОРИ У ПЉЕВАЉСКОМ СРЕЗУ

1941 — 1945

Талас незадовољства који је због приступања Краљевине Југославије Тројном пакту захватио читаву земљу захватио је и пљеваљски крај. Двадесет седмог марта 1941. године грађани Пљеваља, на челу са средњошколском и студентском омладином, организовали су демонстрације под паролама „Боље рат него пакт!“ и „Боље гроб него роб!“, изражавајући при том патриотско расположење за одбрану земље од фашистичких агресора. Организација КПЈ, иако тада малобројна (9 чланова)¹ и релативно млада, имала је у народу веома значајан утицај. До априлског рата чланови КПЈ у пљеваљском срезу развијали су активност на мобилизацији народа за оружану борбу против агресора. У априлском рату чланови КПЈ и њихови симпатизери упућивали су захтјев војној команди у Пљевљима да као добровољци буду послати на фронт. Али војне власти нијесу удовољиле њиховим захтјевима, под изговором да за то не постоји наређење више команде. Иако осујећени у томе, комунисти су на разне начине настојали да што више учине за одбрану земље. Међутим, све је било узалудно. Слом Краљевине Југославије био је неизбежан. У жељи да се спасе, краљ и влада су се преко Пљеваља повукли за Никшић, одакле су авионима побјегли из земље. Само дан касније, 16. априла, Њемачка 8. тенковска дивизија окупирала је Пљевља.² Муслиманска реакција у граду је радосно дочекала окупатора и одмах се ставила у службу Њемаца и усташа. Она је ради успостављања усташке власти радила на све начине да се читава територија Санџака припоји тзв. Независној Држави Хрватској, рачунајући да ће и сама бити у власти. У том смислу, муслиманска реакција из Санџака упућивала је апеле и де-

¹ Пљеваљске новине; бр. 69, 1. IX 1963, стр. 6.

² Група аутора, *Прилог у крви*, Пљевља 1969, стр. 61.

легације у Сарајево и Загреб, молећи Павелића и усташке власти да што прије „ослободе“ Санџак. Користећи снажну подршку муслиманске реакције, почетком маја усташке јединице (састављене од људства из источне Босне) запосјеле су Санџак сем Бијелог Поља.³ Доласком у Пљевља, усташе су уз помоћ њемачких војних власти, 6. маја смијениле дотадашњу општинску управу и среског начелника, поставивши повјеренике које је именовао представник НДХ у Сарајеву. Тако је умјесто Богдана Ненадића, дотадашњег председника општине, постављен Мухамед Бајровић из Пљеваља, а умјесто среског начелника Павла Ђуровића, Ибрахим Чавкушић, студент из Вишеграда.⁴

С обзиром на то да је према демаркационој линији између Италије и Њемачке, дио Санџака укључујући пљеваљски срез, припао Италији, Италијанима није импоновало успостављање усташке власти на овом подручју. Стога су по преузимању власти од стране Њемаца, 8. маја 1941. године⁵, разоружали жандарме свих станица усташког жандармеријског вода у Пљевљима, смијенили усташку власт и тиме потисли усташе са подручја пљеваљског среза.⁶ Послије њих овај срез запосјели су дјелови дивизије „Месина“.

Протјеривањем усташа са овог подручја, муслиманска реакција се пасивизирала, али се зато активирала православна реакција, која је с одушевљењем поздравила долазак Италијана. За разлику од усташа, Италијани нијесу предузимали никакве насилне мјере, већ су се понашали пријатељски, говорећи да су они и Црногорци браћа, а да све муслимане треба побити. То је још више потхрањивало мржњу православне реакције, па се један њен дио спремао за обрачун с муслиманима. Међутим, захваљујући раду партијске организације, која је у то вријеме била веома активна и утицајна, није дошло ни до покушаја братоубилачке борбе.

По избијању 13-јулског устанка, ослободилачки пламен је захватио и пљеваљски крај. Нападом на жандармеријску станицу у Мељаку 18. јула 1941. године отпочео је устанак и у овом крају.⁷ За кратко вријеме устаници су ослободили велику територију, али због брзе интервенције италијанских снага није дошло до напада на италијански гарнизон у Пљевљима. У сарадњи са домаћим издајницима Италијани су предузимали све мјере у циљу угушења устанка. Предузет је терор, пљачкање и паљење имо-

³ Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР-у и социјалистичкој револуцији*, Београд 1960, стр. 19.

⁴ Група аутора, *Прилог у крви*, стр. 63.

⁵ Исто.

⁶ Приликом смјењивања усташког апарата власти италијански окупатор је за председника општине поново поставио Богдана Ненадића, а за среског начелника Павла Ђуровића.

⁷ Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР-у и социјалистичкој револуцији*, стр. 175.

вине, хапшење родољуба, а 28. јула пале су и прве жртве: стријељани су Ратко Церовић, Милан и Милун Кнежевић с Илина Брда и Милош Драгићевић из Жидовића.⁸ У сузбијању отпора устаничких снага нарочито се истакла алпска дивизија „Пустерија“, која је већ 12. августа стигла у Пљевља као замјена дивизији „Месина“.⁹ Са дивизијом „Пустерија“ стигао је и батаљон карабињера. У њихов састав ушли су и жандарми бивше Југославије из пљеваљског среза. Са поменутом дивизијом дошао је и озлоглашени предсједник ратног војног суда у Пљевљима пуковник Кастањело Пијетро. Доласком дивизије „Пустерија“, православна и муслиманска реакција су се просто утркивале у оданости окупаторима. С обзиром да се муслиманско становништво за вријеме устанка држало лојалније, Италијани су промијенили тактику, па је самим тим и однос према муслиманској реакцији тренутно био бољи. Умјесто ранијих изјава да су Италијани и Црногорци браћа и да све муслимане треба побити, сада су говорили: „Муслимани су добри, а сви Црногорци су бандити и комунисти и све их треба побити.“¹⁰

Непосредно по доласку у Пљевља злогласна дивизија „Пустерија“, под командом генерала Ђованија Еспозита, приступила је репресалијама најгоре врсте. Удару репресивних мјера биле су нарочито изложене породице бораца и руководилаца партизанских јединица. Међутим, непријатељске репресалије узеле су маха нарочито послје пљеваљске битке 1. децембра 1941. године. Као прва и непосредна одмазда за напад на Пљевља и за помоћ становништва партизанима, дошло је стријељање 38 лица у Пљевљима и 41 лица у Отиловићима.¹¹ То су углавном биле жене, дјеца и изнемогли старци. У жељи да угуши устанак, непријатељ је предузимао најдрастичније мјере и против мирног становништва: палио куће и (понегдје) читава села, убијао жене, дјецу и старце на лицу мјеста, пљачкао имовину, спроводио масовна хапшења, стављао у кућни притвор и слично.¹²

⁸ Архив Историјског института Титоград (АИИТ), Материјал комисије за ратне злочине, књ. 8, сиг. 8290.

⁹ Исто.

¹⁰ Група аутора, *Прилог у крви*, стр. 70.

¹¹ Комнен Церовић, *Сјећање на герилу 1942/43*.

¹² Због револуционарне активности Велимира Јакића и његовог утицаја у народу, непријатељ је за одмазду ставио у посебан третман породицу Јакића. Наиме, у кућном притвору су се нашли Велимирова баба, мајка Софија, сестре Душанка и Стана и брат Светомир. Нико од њих није могао изићи из куће нити им је ико могао доћи. Ни љекара нијесу могли позвати за тешко болесну Душанку и Стану. Од последица упале плућа Душанка је и умрла, у кућном притвору 22. децембра 1941. године, у 17.-тој години, а Стана 2. фебруара 1942. године, у 15. години, такође од последица упале плућа. Скрхана од бола за својим унукама, баба се разболела и умрла 15. марта 1942. године. Пошто нико није могао доћи Велимировој кући, његова је мајка са сином Светомиром (дјечаком од 11 година) сама опремала за укуп и кћерке и свекрву. Под стражом карабињера сами

Масовно хапшење становништва после пљеваљске битке условило је и стварање окупаторских затвора у Пљевљима. У ту сврху међу првима је прилагођена зграда инжињеријско-техничког магацина у војном логору Четрдесет осмог пјешадијског пука на Доловима, данас касарна „Велимир Кнежевић — Волођа“. Зграда је рађена од камена, а имала је подрум, приземље и спрат које је повезивало дрвено степениште. Као магацин, зграда је имала мале прозоре са чврстим решеткама, чиме је већ личила на затвор. У приземљу зграде биле су четири просторије, а на спрату 6 просторија, WC и ходник. У приземним просторијама било је складиште, а на спрату карабињерија (смјештена у двије просторије) и затвореници. Први затвореници у овом затвору били су грађани Пљеваља и његове ближе и шире околине које је захватио талас масовних рација у времену од 3. децембра 1941. до 7. јануара 1942. године.¹³ За то вријеме затвор је био попуњен људима различитог пола и узраста од 16. до 80. година. Ухапшени родољуби били су подвојени по групама у четири просторије. Једну групу су сачињавали родољуби са којима се рачунало на размјену за 73 италијанска заробљеника на Жабљаку.¹⁴ У овој групи талаца налазили су се ветерани из ранијих ратова, официри бивше југословенске војске, комунисти, интелектуалци, други угледни грађани из града и околине, ђаци из школских клупа и 10 бораца заробљених на фронту (Ајковић Савко, Деспотовић Симо, Јечменица Драго, Јовић Петар, Кнежевић Живко, Матовић Милош, Поповић Радомир, Пурић Милош, Тошић Лазар и Тодоровић Миле).¹⁵ Другу групу су сачињавали родољуби на које је пала сумња да су учествовали у неким акцијама против окупатора. Трећа је група била састављена од породица партизана: Велимира и Владимира Јакића, Мића Зорића, Данила Јауковића, Милоша Жугића, Милована Пејановића, Божа Милића, Миша Павићевића, Јосифа Маловића, Данице Росић, Љубице Јанковић, Миша Караџића, Вуксана Вујовића, Јова Вуковића, Влада Мирковића, Димитрија Милићевића, Живка Контића, Рада Таушановића и Миливоја Јанковића.¹⁶

Простор је у затворским просторијама био веома мали. Спавало се на патосу. Италијани нијесу давали постељину, па су је затвореници сами морали добављати од родбине или пријатеља.

су их сахрањивали и под стражом се враћали кући. Софија и Светомир су остали у кућном притвору све до прољећа 1942. године, када су заједно са партизанским породицама прогјерани на слободну територију.

¹³ По казивању Милосава Тасовца од 10. априла 1984. године аутору рада.

¹⁴ Зоран Лакић, *Размјена ратних заробљеника у Црној Гори у току НОР-а*, Војно историјски гласник, бр. 1/67, стр. 80.

¹⁵ Архив Завичајног музеја Пљевља, Радован Вујадиновић, Стријељање родољуба на Сењаку 4. маја 1942. године, сиг. 442.

¹⁶ Војно историјски гласник бр. 1, 1967, стр. 73.

Храна је била једнолична и недовољна (истина, затвореници су сваки дан могли да добијају храну са стране, од родбине или симпатизера).

Хигијенски услови били су веома лоши, јер о прању рубља и купању затвореника није било ни говора. Хигијенска ситуација погоршавала се тиме што је већина затвореника била са села, па рубље није могла ни да замијени нити пак да опере. Затвореници из града били су у нешто повољнијем положају, јер им је породица могла да донесе рубље и друго што им је било потребно. Лоши хигијенски услови довели су до појаве вашки и кожных обољења, што је ситуацију учинило још тежом.

Просторије у којима су се налазили затвореници закључаване су тешким мандалима, а уз то су биле и под сталном присмотром карабињера. Из тих хладних и полумрачних просторија затвореници су излазили само на једночасовну шетњу, у двориште зграде опасно високом жичаном оградом. Таоцима који су били под строжим режимом био је ускраћен и тај излазак.

Али ни у таквим околностима затвореници нијесу клонули духом, већ су настојали да организују неку врсту културно-забавног рада, који се састојао у припремању скечева и рецитација, пјевању родољубивих, гусларских и других пјесама. Осим тога, међу млађима је било и покушаја учења руског језика, прибављања разне литературе и слично.

Што се тиче политичке активности, она тако рећи није ни постојала, осим што су вођени разговори у вези с информацијама које су стизале из града. Информације су стизале преко писама која су протурана у храни. На сличан начин преузимања су писма из затвора приликом враћања посуђа, рубља и другог. Италијани су донекле и омогућавали ту кореспонденцију, сматрајући да ће таоци на тај начин изнудити размјену, а партизанске породице повратак својих чланова из партизана. У том смислу су веома често вођена и саслушања. У ту је сврху служила карабињерска канцеларија, која се налазила наспрам затворских просторија на спрату. На саслушањима су затвореници подвргавани разним убјеђивањима, испитивањима и малтретирањима уз примјену разних драстичних мјера. У томе је главну ријеч имао шеф ОВРА мајор Руђи, који је преко својих официра спроводио разне бестијалности над ухапшеним родољубима.¹⁷ Међутим, оваквим поступцима италијанске власти постизале су само ефекат супротан од онога који су жељеле. Иако су на саслушањима сви затвореници имали добро држање, таоци су према причању преживјелих затвореника остављали најбољи утисак својим достојанственим држањем. Пошто саслушањима нијесу могли доћи до жељених података, Италијани су прибјегли убацивању својих људи, шпијуна и провокатора, међу затворенике. Тако је у групу талаца убачен

¹⁷ По казивању Радомира Матовића од 13. марта 1984. године.

најокорјелији пљеваљски криминалац Шука. Преко њега, као врло лабилне личности, Италијани су настојали да дођу до неких података. Али ни тај метод није уродио плодом код ових врло проициљивих и угледних личности, након чега Италијани нијесу поштедјели ни те своје људе, већ су и њих стријељали.

Иако су из дана у дан италијанске власти примјењивале разне драстичне мјере, затвореници су били увјерени да ће бити ослобођени путем размјене. У то вријеме на Жабљаку су била 73 Италијана заробљеника. У жељи да се избеаве наши родољуби из пљеваљског затвора, штаб Дурмиторског НОП одреда је 14. децембра упутио команди италијанске дивизије „Пустерије“ писмо нудећи размјену заробљеника једног за једног. Након три дана италијанска команда је одговорила да пристаје на размјену, али да нема довољан број заробљених партизана да би се размјена омогућила.¹⁸ Послије дуже преписке, у којој су изражаване пријетње и с једне и с друге стране, италијанска команда је 30. I 1942. године понудила да преда партизане: Вукомана Анђелића¹⁹ и Салка Ајковића²⁰ за 73 талијанска заробљеника.²¹ Одбијајући ту понуду, штаб Дурмиторског НОП одреда је 18. II 1942. предложио италијанској команди осам заробљених војника за поменућу двојицу партизана.²² Пошто на то италијанска команда није одговорила, штаб Дурмиторског НОП одреда је послао поновни захтјев 4. III 1942. године, у коме су нудили два италијанска офи-

¹⁸ Војно историјски гласник бр. 1 1967, стр. 80.

¹⁹ Вукоман Анђелић рођен је 1917. године у селачкој породици у Мијаковићима код Пљеваља. Основну школу је завршио у Подборову. У пљеваљску гимназију уписао се 1932. године, али због сукоба са режијским школским властима искључен је из школе јануара 1933. године. Одмах по искључењу, Вукоман је прешао у никшићку гимназију, но и ту је убрзо добио исту казну. Слично је прошао и у Бијелини, Сарајеву, Ужицу и Крагујевцу. Упркос денунцирањима и прогонима, Вукоман је успио да заврши гимназију. По завршетку гимназије постао је студент права, а потом медицине. Као студент прикључио се напредном студентском покрету, а члан КПЈ постао је 1941. године. У НОБ је ступио јула 1941. године. Учествовао је у организовању оружаног устанка против окупатора у пљеваљском срезу. Био је борац Пљеваљске партизанске чете. Јануара 1942. године у Отиловићима је заробљен од четника, а потом предат Италијанима. Тешко рањен, убрзо је умро у болници у Пљевљима.

²⁰ Салко Ајковић је рођен 1918. године у сиромашној радничкој породици у Пљевљима. Основну школу завршио је у Пљевљима, а потом се уписао на Велику медресу у Скопљу 1931. године. По завршетку медресе 1939. уписао се на Пољопривредно-шумарски факултет у Београду. Као студент припадао је напредном покрету студената Београдског универзитета. Члан КПЈ постао је 1941. у Пљевљима. Учесник је јулског устанка 1941. године. Од новембра 1941. био је борац Пљеваљске партизанске чете. Заробљен је од четника јануара 1942. године у Отиловићима, јер је остао на положају с рањеним другом Вук. Анђелићем. Предат је италијанском окупатору и стријељан на Сењаку, у Пљевљима, 4. маја 1942. године.

²¹ Завичајни музеј Пљевља, фотокопија писам штаба Дурм. НОП одреда италијанској команди бр. 62. Оригинал је у Архиви Војно историјског института Београд.

²² Исто.

цира за Вукомана Анђелића и Салка Ајковића.²³ Међутим, италијанска команда је и даље била незаинтересована, нешто због увјерења да ће заробљени официри и војници бити ослобођени без икаквих услова, а нешто и због недовољне бригае за судбину својих ратних другова. Одлучивање о судбини затвореника у италијанском затвору на Доловима знатно је убрзао долазак двије окупаторске шпијунке из Жабљака (Савете и њене снахе Драгице) у Пљевља априла 1942. године.²⁴ Да би се осветила за сина Вељка кога су партизани стријељали крајем 1941. године у Жабљаку, Савета је са снахом Драгицом дошла код генерала Ђованија Еспозита, цивилног делегата Кастањела Пијетра и капетана карабињера Данијела Вићенца, и испричала им стравичне приче о масакру Италијана на Жабљаку. Ове приче су имале фаталне посљедице за судбину наших затвореника. Одмах је пооштрен режим у затвору. Ускраћена је једночасовна шетња, погоршана храна, забрањене посјете, појачана тортура и слично. Неколико дана касније италијанске власти су донијеле одлуку о слању партизанских породица у интернацију. На дан 17. априла из затвора је пуштено преко 60 људи, младића и дјевојака, као и чланова партизанских породица које су се нашле на списку за протјеривање.²⁵ Из затвора су пуштени кућама, али су тамо поново нашли италијанске стражаре, тако да се није могло никуда побјећи.

Намјера Италијана није била протјеривање на слободну територију, већ интернирање. По интернирање је требало да дођу кола са стране, па пошто нијесу дошла у одређено вријеме донесена је одлука да се породице прогнају. Свакој од породица било је саопштено да са собом може понијети само ручни пртљаг за сваког члана. Све друго је одузето у корист градске општине. Кроз град до Горњег моста на Ђехотини прогнанике су спровели Италијани. Ту су их преузели четници и стражарно спровели до Зенице. Међу протјераним грађанима нашла се и породица Велимира Јакића.²⁶ У Зеници су прогнаници били ослобођени.

²³ Исто, бр. 78.

²⁴ Архив Историјског института СР Црне Горе, Материјал комисије за ратне злочине, — к-8 сиг. 8290, и према казивању Радомира Матовића од 13. 03. 1984. године, као и Тома Жугића од 26. VI 1984.

²⁵ Према казивању Радомира Матовића од 13. марта 1984. године.

²⁶ Велимир Јакић је рођен 1911. године у службеничкој породици у Добрим Селима код Шавника. Основну школу и гимназију завршио је у Пљевљима. Шумарски факултет је почео у Земуну, а наставио у Загребу, гдје је стекао диплому инжењера шумарства. Прво запошљење добио је у Шумској управи у Пљевљима. Члан КПЈ постао је 1939. године. Истакавши се у партијској активности постао је члан а затим секретар Мјесног комитета и члан Обласног комитета КПЈ за Санџак. Био је један од истакнутих руководилаца НОБ у Санџаку, као један од организатора Пљеваљског НОП одреда. Најприје је био командант батаљона, затим политички комесар Главног штаба партизанских одреда за Санџак, па командант Пљеваљског партизанског одреда. Био је комесар Треће пролетерске санџачке бригаде, а послвије погибије њеног првог команданта Велимира Кнежевића — Волође постао је командант. У другој половини 1943. Велимир Јакић постаје

Послије чина протјеривања неке су куће партизанских породица предате квислинзима, а остале, као куће Велимира Јакића и Милоша Матовића, до темеља су срушене. То рушење кућа требало је да симболизује ријешеност да се униште „партизанске јазбине“ и „комунистичка легла“.

Потом су карабињери и четници предузели поновна хапшења. Ухапшеним родољубима пунили су ћелије у кући Омер-бега Бајровића²⁷ код Брезнице и кући Бошка Обрадовића у Моћевцу.²⁸ Ова два затвора представљала су неку врсту пролазних затвора у којима су приведени родољуби подвргавани испитивањима и тортурама, а потом су предавани у италијански затвор на Доловима, гдје су се у стању пуне неизвјесности још налазили таоци.

Пошто су због неуспјеха у размјени наступиле велике перипетије, таоци су очекивали да ће бити интернирани. Стога су родбина, пријатељи и симпатизери настојали да затворенике колико-толико обезбиједу храном, новцем и дуваном. Међутим, 4. маја 1942. године генерал Ђовани Еспозито — заједно са члановима војног суда, цивилним делегатом Кастањелом Пијетом, вишим официрима дивизије „Пустерија“, представницима „Националног одбора Војом Ненадићем, Павлом Ђуровићем и другим — одлучио је да стријеља 32 таоца из пљеваљског затвора. Одлуку о стријељању потписали су, поред генерала Ђованија Еспозита, и сви виши официри дивизије „Пустерија“, као и представници домаћег издајничког апарата.

Истога дана у 9 часова група карабињера под командом Данијела Вићенца повела је на стријељање 32 таоца. У тој групи били су: студент агрономије и члан Партије Салко Ајковић из Пљеваља, пензионер Милосав Бојовић из Вашкова, учитељ Јован Вуковић из Жабљака, земљорадник Симо Деспотовић из Обади, учитељ Радосав Ивановић из Куча, матурант гимназије Јездимир Јакић, службеник Сава Јегдић из Жабљака, ученик гимназије Во-

командант Главног штаба за Санцак. Био је вијећник АВНОС-а. На изборима 11. новембра 1945. изабран је за посланика Савезног вијећа Народне скупштине. Имао је чин пуковника ЈНА. Умро је 3. октобра 1946. у санаторијуму Голник у Словенији. За народног хероја проглашен је 20. децембра 1951. године.

²⁷ У кући Омер-бега Бајровића прије рата била је жандармеријска станица, а у току рата карабињерска станица и пролазни затвор. Кућа је рађена од тврдог материјала, а имала је приземље и спрат. У приземљу су били затвореници, а на спрату карабињери. Поред ове, постојала је још једна зграда која је такође имала приземље и спрат. У приземљу су биле просторије за саслушавање, а на спрату канцеларије управе карабињера. Зграде су биле ограђене зидом од ћерпича висине до три метра. У кући Бајровића је послје рата била станица милиције.

²⁸ Кућа Бошка Обрадовића била је сазидана од тврдог материјала, а имала је приземље и спрат. Приземље, у којем је Бошко Обрадовић раније справљао кобасице, Италијани су користили као пролазни затвор. Тој намјени приземље је и одговарало, пошто је имало бетонски под, зидове високе до три метра и прозоре са чврстим решеткама. На спрату, који је Обрадовић користио за становање, била је ОВРА.

јислав Јегдић (син Саве Јегдића) из Пљеваља, земљорадник Драго Јечменица из Шумана, земљорадник Петар Јововић из Глибаћа, службеник Милка Кнежевић из Вашкова, мајор у пензији и ветеран I свјетског рата Михаило Кнежевић из Пљеваља, земљорадник Живко Кнежевић из Матаруга, пензионер Иван Коваљски из Пољске, ђак Љубомир Коваљски (син Ивана Коваљског) из Пљеваља, земљорадник Неђо Лаловић из Ђула, земљорадник Милош Матовић из Превиша (Шавник), учитељ Никола Марићевић из Пљеваља, жандармеријски наредник у пензији Блажо Мијовић из Убала (Подгорица), ђак гимназије Драго Мирковић из Бојанића, потпуковник у пензији и ветеран балканског и првог свјетског рата Војин Поповић из Убала (Подгорица), земљорадник Радомир Поповић из Подгоре (Жабљак), земљорадник Милош Пурић из Матаруга, службеник Митар Радовановић из Невесиња, земљорадник Илија Стјепановић из Потковача, земљорадник Лазар Тошић из Бушња, земљорадник Никола Тошић (брат Лазара Тошића) из Бушња, земљорадник Неђељко Тошић из Бушња, ђак гимназије Веселин Таушановић из Пљеваља, земљорадник Петар — Миле Тодоровић из Косанице, земљорадник Милан Цаћић из Боровице и земљорадник Милисав Шћепановић из Забрђа.²⁹

Иако су били свјесни да одлазе у смрт, на њиховим лицима се није примећивао страх, нити је ико од њих био погнуте главе. Не презајући од смрти, читавим путем од Долова до Сењака су пјевали и клицали слободи, Партији, Стаљину и Титу. Највише се издвајао глас Салка Ајковића који је позивао народ у борбу вичући: „Ми одлазимо у смрт... Немојте клонути... Будите храбри... Осветите нас!“ Чули су се тада гласови и осталих талаца, које су ућуткали тек непријатељски рафали на Сењаку испод Богишевца.

Послије овог гнусног чина Италијани су интензивирали репресалије. Хапсили су све оне за које су сматрали да су сарадници и симпатизери НОП-а, без обзира на пол и старост. Ухапшене родољубе спроводили су у затвор на Доловима, а одатле у интернацију или на стријељање. Стријељање родољуба од стране Италијана достигло је највиши интензитет послије неуспјеха Италијана у трећој офанзиви. Тада су на Сењаку само у једном дану стријељали 92 родољуба.³⁰

Али ни овај масакр није задовољио злочиначке апетите окупатора, већ су и даље хапсили и стријељали (зависно од ситуације на фронту).

Због све масовнијег хапшења и недостатка смјештајног простора на Доловима, почетком јуна 1943. формиран је привремени затвор у Бубичиној Цамији.³¹ Овај затвор егзистира око мјесец

²⁹ Архив Завичајног музеја Пљевља, Р. Вујадиновић — Стријељање родољуба на Сењаку 4. маја 1942, сиг. 442.

³⁰ Према казивању Радомира Матовића од 31. III 1984. и Милосава Тасовца од 10. IV 1984.

³¹ Према казивању Лазара Зорића од 7. 06. 1984.

дана, тј. до преласка затвореника у збирни логор под Стражицом.

Логор под Стражицом формиран је средином јула на имању Михаила Кнежевића.³² Имање је ограђено вишеструком бодљикавом жицом око које су биле јаке страже карабињера. Недалеко од улаза у логор била је зграда управе, а поред ње мања зграда привремене кухиње. У кругу логора налазио се већи број шатора за логораше. Ту су привођена сумњива лица са разних страна ближе и даље околине Пљеваља. Били су то мушкарци различитог узраста и идеолошке опредељености (партизани и симпатизери, али и четници и други колаборационисти). По привођењу у логор вршена су испитивања, а након тога класифицирање: за стријељање, за интернирање или за затварање. Према подацима комисије за ратне злочине, највећи дио приведених у логор био је стријељан на Сењаку.

Италијани су дис приведених родољуба интернирали у Албанију, Италију, Бар, Цетиње, Бањицу и друга мјеста.

Они чија се имена не би нашла на списку за стријељање или интернацију — задржавани су у овом логору и подвргавани различитим испитивањима и тортурама.

Под шаторима, логораша су спавали на голој земљи, јер италијанске власти нијесу давале постељину. Знатно касније, када су Италијани одобрили посјете, родбина и симпатизери су доносили ћебад, сламарице и друго што је могло користити за постељину. И поред тога, смјештај у шаторима постао је неподношљив, поготово за кишних дана када се лежало у води и блату. У таквим условима о хигијени се није могло ни говорити, мада су карабињери понекад омогућавали прање и купање у Техотини која је протичала кроз логор.

Храна је била једнолична, недовољна и нередовна. У току дана добијало се 100 до 150 грама хљеба, мало горке цикорије, нешто више топле воде са понеким зрном пасуља, пиринча или макарона. Међутим, касније су италијанске власти допуштале храну и са стране, од родбине и пријатеља. Та је храна примана у одређеној количини и у одређено вријеме уз велику контролу. Они који нијесу добијали храну од куће добијали су од другова из логора. У томе, као и у свему другом, владала је солидарност међу логорашима. Захваљујући томе, они су успијевали да савлађују многе тешкоће и да истрају у свим патњама. И у таквим околностима они нијесу клонули духом, већ су и тада покушавали да нађу неки вид забаве. Она се састојала углавном у пјевању родољубивих, гусларских и других пјесама, које су уједно биле и пркос непријатељу коме је у том моменту требало рећи да се не боје никаквих његових мјера. То је тада најбоље и могла рећи еложна пјесма логорских паћеника.

³² Према казивању Радомира Матовића од 13. III 1984. године, затвореника и борца Милосава Тасовца од 10. 04. 1984. и затвореника и борца Лазара Зорића од 7. 06. 1984.

Као забава логорашима је служило и картање, али не за новац. Уз то, логораша су се забављали и неким видом ручне радиности. Наиме, они су од врбовог прућа које су брали у логору плели омоте на флашама, с обзиром да им то карабињери нијесу оспоравали.

Што се тиче политичке активности, она није ни постојала, осим што су вођене дискусије о ратној ситуацији у Југославији и свијету. Развој НОБ-а пратио се преко информација које су стизале приликом преузимања хране (поруке и писма су скривани у хљеб, у чеп од флаше, у два слијепљена картона кутије и слично). Информације су преношене веома дискретно, јер је у логору било конфидената преко којих су италијанске власти настојале да дођу до одређених података. У намјери да изнуде признања и приволе на сарадњу, талијанске власти су примјењивале разне мјере (испитивање, малтретирање, премлаћивање). Због таквих злостављања поједини логораша су се одлучили на бјекство, видјевши у томе једини излаз из „расадника смрти“. Тако је почетком августа успио да побјегне Периша Вујичић са два друга, а нешто касније Бране Комарица.³³ Због тога су, за одмазду, италијанске власти појачале тортуру, погоршале храну, забраниле посјете, као и кретање изван шатора. Тако је потрајало петнаестак дана, а потом су изнурене родољубе из логора спровели у џамије.³⁴ То је било непосредно пред капитулацију Италије.

По капитулацији Италије (8. септембра 1943. године) њемачке јединице су већ 9. септембра разоружале, а затим протјерале италијанске официре и војнике.³⁵

У намјери да уклоне сваки траг италијанске окупације, Њемци су средином септембра пустили све затворенике, а потом, уступивши власт Муслиманском одреду,³⁶ и сами напустили град. По повлачењу Њемаца муслиманска милиција није правила никаква злодјела, с обзиром да је у њеним редовима било чланова Партије и СКОЈ-а.³⁷

³³ Према казивању преживјелог затвореника Лазара Зорића од 7. 06. 1984.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто.

³⁶ Муслимански одред под командом Хасима Хасанбеговића формиран је 28. августа, а расформиран 22. септембра 1943. године. Одред је бројао око 900 људи. У њему је било више чланова Партије и СКОЈ-а. Под њиховим утицајем 22. септембра град је предат партизанима.

³⁷ Према казивању припадника Муслиманског одреда Ризаха Катане, у одреду су били сљедећи партијци: столар Цемал Селмановић, обућарски радник Ризах Катана, ђак гимназије Шућро Хаџиисмаиловић, матурант гимназије Изет Садагић, службеник Синан Струјић, службеник Касим Бајровић — сви из Пљеваља. Од скојеваца били су: радник Есад Чавкушић, кројачки радник Ризах Хаџидураковић, радник Абаз Струјић, ђак Хајрудин Мушовић, радник Шевкија Пелидија, обућарски радник Шућрија Раншилић и студент Шућрија Дрнда — такође сви из Пљеваља. Неки од партијаца, као Струјић, Бајровић и Селмановић, били су командири чета, а неки од скојеваца командири водова. Такав распоред партијаца и скојеваца наметнут је преко Музуровића, Струјића и Бајровића, који су били у саставу штаба одреда.

Они су стално пропагирани да су партизани једини спас и да град треба предати њима. И заиста, 22. септембра, када су дјелови Друге и Треће пролетерске бригаде продрли у град, разбивши претходно групацију четника у околини Пљеваља, муслиманска милиција је предала град Другој пролетерској без борбе.³⁸

Послије ослобођења из Пљеваља је у бригаде Народноослободилачке војске ступило око 200 муслимана, већином омладинаца.³⁹ Тих дана у Пљевљима је успостављена и Команда подручја, и отпочео рад Среског Народноослободилачког одбора, а у насељима грађани су обухватани у организације Народноослободилачког фронта, Антифашистичког фронта жена и антифашистичке омладине. На скуповима ових организација грађани су упознани са циљевима народноослободилачке борбе, са стањем на фронтима, са потребом мобилизације нових бораца, са савезницима, народном влашћу и њеним задацима, као и са четницима и њиховој пропаганди. Поред тога, одржавани су зборови, приредбе и друге манифестације.

Осим Пљеваља, до краја октобра ослобођени су и други дјелови Санџака (Пријеполје, Бијело Поље, Нова Варош и Прибој) и остали су слободни — осим Нове Вароши — све до септембра.⁴⁰ Међутим, почетком децембра започиње непријатељска офанзива, и то продором њемачких снага са територије Санџака на слободну територију источне Босне. Њемачке јединице стигле су у Пљевља 5. децембра, али је тада град већ био евакуисан (према Мељаку, Косаници и Жабљаку).⁴¹ Из Пљеваља су њемачке јединице продужиле до Таре и ту се задржале недјељу дана, а затим се повукле за Пљевља. Не задржавајући се у Пљевљима, њемачке снаге су продужиле комуникацијама према Чајничу, осим батаљона који је остао ради држања града.⁴² Да би ојачали своје позиције, Њемци су посвећивали посебну пажњу учвршћивању и повећању формација четника и муслиманске милиције. Због све веће концентрације својих снага у источној Босни, Њемци су у пљеваљском срезу као и читавом Санџаку све више гурали у борбу оружане формације домаћих издајника: четника муслиманске милиције и других квислинга. Ове су формације пљачкале, палиле, хапсиле и убијале. Приликом упада у села и Њемци су палили куће и вршили масовна хапшења, нарочито када би их снаге НОВМ присиле на повлачење и када би им нанијеле губитке у мртвим и рањеним. Становништво захваћено масовним рацијама Њемци су спроводили у Бубичину џамију, као и у џамије Муслук и Сехрат.⁴³ Међутим, политичке кривце, како су називали

³⁸ Мирко Ђуковић, *Санџак*, Просвјета, Београд 1964, стр. 426.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто, 440.

⁴¹ Исто, 449.

⁴² Исто.

⁴³ Према казивању Ризаха Катане од 06. 06. 1984. Поред зграда које су италијански окупатори користили као затвор Њемци су у ту сврху

припаднике и симпатизере НОР-а, одводили су у жандармеријску станицу, гдје су их подвргавали испитивањима и разним тортурама. Након тога спроводили су их у бивши италијански затвор на Доловима или у кућу Зејнила Мршића.⁴⁴

Услови живота у овим затворима били су тешки. У прљавим и загушљивим просторијама лежало се тако рећи на голом патосу, јер су од управе затвора добијали само по једно половно ћебе. Храну нијесу добијали у затвору, већ само са стране, од ближе родбине, рођака и пријатеља. Кретање изван просторија није било дозвољено, осим на саслушање. У циљу изнуђивања признања затвореници су врло често вођени на саслушања и при том су подвргавани разним тортурама и злостављањима. Након тих бесстијалности Њемци су приступили интернирању затвореника у Њемачку и Аустрију. За интернацију су одабирали јаке и здраве људе који су могли да обављају тешке физичке радове. Оне који нијесу били способни за рад изводили су на стријељање (стријељања су извођена на Трлици, Сењаку и Бакрењачи).⁴⁵ И док је окупатор хапсио, депортовао у логоре и изводио на стријељање, четници, иако разбијени по групама, нијесу мировали. Доказујући се као вјерне слуге окупатора, правили су разна недјела — тукли, пљачкали и убијали поједине родољубе. Од продора њемачких и квислиншких снага на слободну територију Санџака у априлу 1944. године, четничке формације у пљеваљском срезу су се поново оснажиле и показале ову своју суровост. Палили су села, пљачкали, убијали и хапсили симпатизере НОР-а. Ухапшене родољубе спроводили су у затвор стациониран у згради поште.⁴⁶

У затвору су симпатизери задржавани само по неколико дана, подвргавани тортурама најгоре врсте, а потом су или ликвидирани или предавани Њемцима. Преузете затворенике Њемци су депортовали у логоре или стријељали као таоце. И док су Њемци изводили на стријељање, четници су клали не само мушкарце него и жене. Тако су само 13. априла 1944. године четнички зликовци заклали четири мушкарца и шест жена (раднике: Мазић Недјелка, Стаменић Дика, Стаменић Љуба и Брковић Хакију, студенткињу Стојкановић Љубицу и домаћице: Стаменић Јулу, Тасовац

користили и кућу Зејнила Мршића. Кућа је била од нешто слабијег материјала, а имала је приземље и спрат. У приземљу је имала ходник и три просторије са чврстим решеткама на прозорима. У двије просторије затварани су мушкарци а у трећу жене. На спрату зграде била је управа затвора.

⁴⁴ Према казивању Ризаха Катане од 6. јуна 1984. и Хасене Терзић од 8. јуна 1984.

⁴⁵ Зграда поште била је власништво Филипа Ђурашковића. Подигнута је 1904. године од чврстог материјала на спрат. На спрату је живјела породица Филипа Ђурашковића, а у приземљу је била пошта. Просторија у којој су чувани пакети и друге вриједности коришћена је за затворску просторију. Зграда је порушена приликом савезничког бомбардовања крајем 1944. године (према казивању Радомира Матовића, којем је и мајка била у овом затвору).

⁴⁶ Група аутора, *Прилог у крви*, страна 217.

Станицу, Жугић Милеву, Јанкетић Милицу и Караматијевић-Марковић Зору из Пљеваља).⁴⁷ Клање су изводиле „црне тројке“, а у томе су се највише истакли Мишо Радовић, Милан и Раде Јестровић.⁴⁸

Кућа поменутог зликовца Рада Јестровића налазила се на Радосавцу, а имала је велики подрум и спрат са више просторија. На спрату гдје је била породица Рада Јестровића био је четнички штаб, а у подруму привремени затвор.⁴⁹ Ту су доводили истакнуте пријатеље и сараднике НОП-а. Након тешких злостављања ухапшене родољубе изводили су пред четнички суд, а овај им је изрицао смртну казну. Да би што више уплашили народ, четници су умјесто стријељања смртну казну извршавали клањем.

Масакрирање су вршили поред Ђехотине, на мјесту гдје би им било најпогодније, а потом би масакриране родољубе бацали у Ђехотину. Оваква злодјела четника били су посљедица избежљивости од страха због скоре пропасти.

Свјестан краха који му је предстојао, њемачки окупатор је такође настојао да остави што крвавији траг, па је стално појачавао репресалије над народом. Тако су у јуну Њемци на Трлици стријељали девет лица,⁵⁰ од којих четири жене, а почетком јула још једанаест жена, међу којима и шеснаестогодишњу Асену Сујлчић.⁵¹

Иако су средином 1944. окупаторске и квислиншке снаге биле још веома јаке, НОП је у пљеваљском срезу све више јачао. Слободна територија обухватала је тада пренђанску, косаничку, матарушку и хоћевинску општину.⁵² На њој је партијска организација веома успјешно радила на мобилисању што већег броја људи у редове НОВ. Већ средином августа на простору пљеваљског среза прикупљале су се јединице Прве пролетерске дивизије да би са осталим јединицама Првог пролетерског корпуса наставиле офанзиву према Србији. У то вријеме успједила је њемачка офанзива позната као дурмиторска операција, која је требало да спријечи коначно ослобођење Србије.

У намјери да разбију дивизије Народноослободилачке војске које су се прикупљале у Санцаку, њемачке снаге су и овога пута окупирале територију пљеваљског среза. Међутим, Први пролетерски корпус је уз помоћ Тридесет седме дивизије извршио продор према Србији. Послије успјелих борби у Србији и ослобођења Пријепоља, Трећа пролетерска санџачка бригада је разбила чет-

⁴⁷ Према казивању Слоба Кнежевића од 9. 06. 1984. године.

⁴⁸ Према казивању Добрила Јестровића од 14. III 1984. године.

⁵⁰ Јуна 1944. године Њемци су на Трлици стријељали раднике Јанковић Маријана, Јанковић Новака, Пелидију Меха, Спаић Милојицу, трговца Лачевић Алију и домаћице Вукчевић Десанку, Караџић Верушу и Матовић Саву (види: Жртве терора фашистичких окупатора и домаћих издајника, Прилог у крви, Пљевља 1959. г.) стр. 217.

⁵¹ Мирко Ђуковић, Санџак, стр. 529.

⁵² Група аутора, Прилог у крви, страна 127.

ничке снаге и 1. октобра ослободила Пљевља.⁵³ Ослобађањем града престали су коначно да постоје и окупаторско-четнички затвори, али тиме нијесу биле завршене окупаторске операције на територији пјеваљског среза. Наиме, повлачећи се из Грчке за Босну, њемачке снаге су поново заузеле Пљевља 8. новембра 1944. С њемачким трупима повлачиле су се и бројне четничке и друге квислиншке јединице које су се смјестиле у Пљевљима. Међутим, ноћу између 18. и 19. новембра Трећа пролетерска санџачка бригада је разбила ове снаге и 20. новембра коначно ослободила Пљевља.⁵⁴ Тада је ослобођен и читав пјеваљски срез.

Вукајло Глушчевић

⁵³ Група аутора, *Прилог у крви*, стр. 129.

⁵⁴ Исто.